

**UNIVERSITATEA BABEȘ-BOLYAI
FACULTATEA DE LITERE
CLUJ-NAPOCA**

**EXPRESII ALE SACRULUI ÎN LIBRETUL
OPEREI *OTELLO* DE GIUSEPPE VERDI**

- teză de doctorat -

REZUMAT

Coordonator științific:

Prof. Univ. Dr. Mircea Muthu

Doctorand:

Letiția Goia

2017

CUPRINS

INTRODUCERE	5
CAPITOLUL I: SACRUL	11
1. Istoricul abordării sacrului	11
2. Accepțiuni ale sacrului	13
3. Sacrul și domeniul religios	15
4. Accepțiuni autohtone ale sacrului	20
5. Spațiul și timpul sacru	22
6. Experiența sacrului	26
7. Percepția subiectivă a sacrului	29
8. Perspective estetice	31
CAPITOLUL II: LIBRETUL DE OPERĂ	39
1. Spectacolul de operă - perspectivă literară	40
1.1. Jean Baptiste Lully	41
1.2. Christoph Willibald Gluck	42
1.3. Richard Wagner	43
1.4. Giuseppe Verdi	45
2. Accepțiuni literare ale libretului de operă	48
2.1. Definirea conceptului	49
2.2. Libretul ca formă de literatură cu constrângere	51
2.3. Constrângeri muzicale asupra textului	52
2.4. Libretul în opera contemporană	54
2.5. Adaptarea	56
3. Vocea umană, forța expresivă a muzicii lirice	59

3.1. Funcțiile vocii umane	61
3.2. Calitățile vocii	62
3.3. <i>Personalitatea</i> vocii umane	63
3.4. Vocalitatea și oralitatea vocii	65
3.5. Aspecte istorice ale vocii cântate	66
3.6. Tipologii vocale și prototipuri ale personajelor	67
3.7. Constrângeri vocale asupra libretului literar	69

CAPITOLUL III: EVOLUȚII LITERARE ȘI MUZICALE ALE SACRULUI ÎN

OPERA <i>OTELLO</i>	70
1. Opera <i>Otello</i> de Giuseppe Verdi	70
1.1. Libretul	76
1.2. Corespondența Verdi-Boito	76
1.3. Dualitatea bine-rău în <i>Otello</i>	84
1.4. Personaje	88
1.5. Referințe biblice în <i>Othello</i> și potențarea lor în <i>Otello</i>	95
2. Actul I	102
2.1. Conotații sacre în scena furtunii	102
2.2. Metamorfoza vinului în uneltirea lui Iago	112
2.3. Duetul Otello-Desdemona	119
3. Actul II	128
3.1. <i>Credo</i>	128
3.2. Scena ispitei	135
3.3. <i>Si per ciel</i>	141

4. Actul III	147
4.1. <i>Dio mi potevi</i> – Rugăciunea lui Otello	147
5. Actul IV	152
5.1. <i>Aria Salciei</i>	152
5.2. <i>Ave Maria</i>	158
5.3. Umbra lui Otello	163
CONCLUZII	169
BIBLIOGRAFIE	174
Bibliografie primară	174
Dicționare	174
Cărți teoretice	175
Articole, studii, capitole în volume colective	182
Surse online	184
ANEXE	185
I. Libretul operei <i>Otello</i>	185
II. Capturi muzicale	229
III. Imagini reprezentative	250

Cuvinte cheie: sacru, libretul de operă, *Othello*, *Otello*, William Shakespeare, Giuseppe Verdi, dualitatea bine-rău, înger, diavol.

REZUMAT

Cercetarea de față a pornit din pasiunea pentru observarea și studierea relației speciale dintre literatură și muzică. Cu fiecare incursiune în acest subiect, simbioza dintre cuvânt și sunet s-a dezvăluit tot mai seducătoare și mai încărcată de semnificație. Dragostea față de creația lui William Shakespeare, alături de fascinația pentru muzica de operă, au deschis calea spre un univers complex, profund, fermecător.

Tragedia *Othello*, care a cunoscut un număr impresionant de lecturi și interpretări de-a lungul secolelor, continuă să fie cercetată și analizată dintr-o varietate de perspective. Specific însă, pentru Shakespeare, este faptul că piesele sale pot fi studiate și într-o cheie subtilă, iar Giuseppe Verdi se numără printre cei care au pătruns înțelesul profund al temelor shakespeariene și mai mult, l-a concretizat într-o oglindă sonoră a celor mai fine nuanțe. Întreaga operă *Otello* este nu doar o manifestare a geniului marelui compozitor, ci un adevărat demers hermeneutic, rezultat într-un subtext muzical shakespearian prin excelență. Dincolo de libretul adaptat după piesă și acompaniamentul orchestral ce-l slujește cu fidelitate, înzestrarea spirituală l-a condus pe Verdi la crearea unei capodopere muzicale ce potențează extraordinar textul tragediei, aceasta din urmă regăsindu-se în limbajul sonor, într-o manieră surprinzătoare. Câteva luni de cercetare în acest domeniu au relevat faptul că piesa de teatru are numeroase referințe biblice și religioase, iar libretul operei este în mod excepțional elaborat venind să aprofundeze acest aspect. Descoperirea unui fir roșu teologic, țesut într-o lucrare aparent fără subiect religios, a deschis calea spre o analiză mult mai profundă decât părea la prima vedere.

Printre mijloacele utilizate de muzicieni pentru a transmite cât mai bine intenția dorită și a reda într-o manieră cât mai complexă mesajul scriitorului se află și sacrul. Deși în mod curent noțiunea de sacru este considerată ca fiind o categorie de interpretare și de evaluare specifică domeniului religios, ea este prezentă și în alte sfere ale culturii. De cele mai multe ori, asocierea noțiunii de sacru cu literatura sau cu muzica se face pentru a defini sau a discuta despre literatura cu tematică religioasă sau despre muzica sacră, care are la bază un mesaj religios sau este destinată interpretării în biserică. Însă, chiar și atunci când, odată cu romantismul, subiectul lucrărilor muzicale se îndepărtează de cel sacru, se poate observa că acolo unde acesta apare, acompaniamentul muzical îl evidențiază în mod deosebit. În creațiile literare care la prima

vedere nu au nicio legătură cu temele sacre, un moment, un simbol sau un singur cuvânt cu sens religios, care în text este menționat doar în treacăt, devine pentru compozitor prilej de realizări muzicale ample. Astfel, este interesant de observat modul în care Verdi, cu ajutorul tehnicii muzicale, se oprește asupra acestor aspecte din textul shakespearian și le accentuează, le scoate în evidență, iar uneori creează el însuși astfel de momente prin care pune în valoare un anumit tip de emoție artistică. Se întâmplă adesea ca un episod sau o situație cu caracter religios, amintită pe scurt în lucrarea literară, să fie relevată și să capete un nou sens în creația muzicală. Adesea compozitorul fructifică aceste elemente, fiind conștient de impactul sacralului asupra sufletului uman, pe care îl valorizează în cel mai înalt grad, dând naștere unor pagini muzicale de excepție.

Mărturiile celor care au reflectat la trăirile spirituale și le-au transpus apoi în artă relevă faptul că sacrul pe care îl caută este de fapt liantul sufletesc între propria ființă și divinitate, precum și între propria ființă și întreaga creație divină. Sacrul este parte componentă a întregului univers, de la cel mai mic nivel și până la cele mai complexe manifestări. Arta vibrează în mod miraculos descoperind valențele acestuia în oricare dintre formele ei. Muzica și literatura au pătruns și au subliniat încă din cele mai vechi timpuri acest fenomen, iar spectacolul de operă care se sprijină pe aceste componente, prin artizanii lui, a adus pe marile scene ale genului minunate expresii ale sacralului.

Cercetarea libretului operei *Otello* din perspectivă religioasă s-a dovedit cu atât mai justificată cu cât nu se găsesc publicații care să studieze mesajul religios al acestuia. Majoritatea lucrărilor consultate se ocupă de temele generale atinse de Shakespeare și preluate apoi de Verdi. Pe parcursul studierii libretului și a textului shakespearian, s-au evidențiat numeroase referințe biblice directe sau doar insinuate. Prin urmare, accepțiunea asumată în teză este cea a sacralului biblic, cu aplicațiile sale ulterioare din era creștină, ilustrat atât în liturgica bizantină cât și în cea apuseană. Inserțiile biblice din piesa de teatru își găsesc ecoul în țesătura muzicală, prilejuind astfel o revelare a sacralului într-o creație ce la prima vedere nu are vreun fundament religios. Dincolo de pulsația vieții cu toate valențele ei ilustrate în creațiile dramaturgului, răzbat elemente ale transcendentului, atât în natura și comportamentul personajelor, cât și în relațiile și interacțiunile verbale dintre ele. În cazul operei *Otello*, prin accesarea reperelor sacre, atât compozitorul cât și libretistul nu fac altceva decât să atingă o coardă din interiorul sufletului nostru, coardă ce se află în rezonanță cu dimensiunea sacră a ființei și mijlocește o nouă regăsire

a sinelui, a sensului. Prin observarea călătoriei lui Otello pe drumul vieții, a influențelor la care acesta este supus și a opțiunilor pe care le are, spectatorului i se revelează propriul drum și alegerile posibile.

Urmărind dinamica sacrului pe parcursul său, de la piesa shakespeariană de la începutul secolului al XVII-lea, până la libretul din secolul al XIX-lea, se evidențiază o dimensiune fundamentală ce va sta la baza întregii lucrări verdiane: dualitatea divin-diabolic. Într-un demers ce se încadrează în curentul romantic al epocii, temele abordate în tragedia elisabetană sunt potențate de cele două dimensiuni antagonice – binele și răul – punând și mai bine în valoare zbuciumul sufletesc al omului aflat mereu la răscruce. Tema se dovedește cu atât mai adecvată pentru analiză cu cât, aprofundând studiul operei, dintre portative răzbate pulsația vieții cu tot ce cuprinde ea, de la frământările inimii, neastâmpărul trupului și până la orgoliul minții, într-o împletire fascinantă a textului cu muzica, în permanentă relație cu transcendentul. Cei care ascultă această muzică experimentează momente de grație cum rar sunt hărăzite, opera *Otello* rămânând un punct de referință în cultura artistică de mai bine de o sută de ani.

Noutatea demersului nostru constă tocmai în distingerea unei categorii cu valoare estetică – sacrul – într-o lucrare fără teme sacre explicite și evidențierea amplitudinii pe care aspectele religioase o capătă în parcursul său de la piesa de teatru la operă. Originalitatea cercetării de față rezidă în analiza valențelor sacrului din libretul operei *Otello*, din perspectivă literară, teologică, muzicală și estetică, și a transformărilor prin care trece acesta în transferul din registru literar în cel muzical. Mai mult, în acest proces de adaptare, sacrul este potențat prin conturarea și punerea în valoare a relației cu diabolicul. La nivel structural, cei doi poli ai dihotomiei bine-rău beneficiază de suportul muzicii, care îi dezvoltă prin mijloace proprii. Textul shakespearian, iar apoi muzica verdiană, au fost create cu o evidentă cunoaștere a domeniului teologic, fapt remarcat încă din primele momente de studiu al piesei de teatru și mai apoi al libretului. Numeroasele experiențe artistice au dovedit că muzica în combinație cu dramaturgia au un impact de necontestat asupra publicului, având un puternic rol cathartic. Prin urmare, pornind de la certitudinea că sacrul într-o creație de operă naște emoții profunde și are o pondere deosebită în mesajul artistic al creației muzicale lirice, scopul acestei cercetări este de a demonstra faptul că *în genul muzical liric, sacrul dobândește valoare estetică.*

În ceea ce privește stadiul cercetărilor, material bibliografic legat de scopul propriu-zis al lucrării noastre nu există. Documentele identificate în legătură cu tema sacrului în genul muzical liric sunt foarte puține. De cele mai multe ori, cercetările se referă la muzica sacră, fie destinată pentru a fi cântată în biserică, fie bazată pe teme religioase sau pe texte de natură spirituală. Lipsa unei bibliografii de specialitate a constituit astfel o provocare, indicând necesitatea de a cerceta acest domeniu.

Prin urmare, primul capitol al cercetării de față este dedicat noțiunii de sacru, oferind, mai întâi, un cadru conceptual de operare. În partea a doua, sunt parcurse volumele autorilor care s-au dedicat cu precădere acestei teme: Rudolf Otto cu volumul *Sacrul*, Mircea Eliade, care diferențiază sacrul de profan, Aurel Codoban, *Sacru și ontofanie*, Julien Ries, *Sacrul în istoria religioasă a omenirii*, Jean Jacques Wunenburger, *Sacrul*. Tot aici abordăm conceptele de spațiu și de timp sacru, încheind cu ideea de sacru personal, extrem de relevantă pentru următoarea etapă – analiza libretului. Cel de-al treilea subcapitol pune în discuție sacrul în libretul operei *Otello* prin prisma sensibilității estetice. În afară de utilizarea elementelor biblice și culturale în text, în subtextul muzical al operei *Otello*, sacrul este evidențiat fie prin asocierea cu linii melodice sugestive, fie prin ilustrarea cu muzică specifică. În primul caz, un exemplu frecvent este cromatismul descendent, sau *passus duriusculus*, care sugerează natura diabolică a lui Iago și influența acestuia asupra celorlalte personaje. Sunt prezente și linii melodice din *Requiem*-ul lui Verdi, utilizate pentru ilustrarea elementelor religioase. Un alt mod prin care este semnalat sacrul este utilizarea muzicii bisericești: cântul gregorian, coralul sau imnele religioase induc o atmosferă spirituală.

Pe parcursul documentării și apoi a redactării primului capitol, s-a putut observa că, încă din cele mai vechi timpuri și până în vremurile contemporane, oamenii de cultură din domeniul literaturii și din cel al artelor, indiferent de spațiul cultural din care provin, s-au apropiat de subiecte care încercau să dezvăluie misterul creației și al relației omului cu divinitatea. Nevoia sufletului omenesc de a reface legătura cu spațiul spiritual original a marcat mereu creația umană. Astfel, în oricare dintre domeniile artistice regăsim opere care, din cele mai vechi timpuri, abordează tema sacrului, relevând importanța relației cu Spiritul din care am provenit și regăsirea scânteii divine a sufletului nostru. Descoperind – prin intermediul artei – divinitatea din noi, ajungem să ne manifestăm adevăratul nostru statut. În urma restrângerii domeniului de

cercetare la spațiul creștin, am observat cât de puternic sunt influențate artele – pictura, sculptura, arhitectura, muzica, etc. – de spiritualitate. Religia creștină abundă în lucrări care tratează acest aspect, fie într-un context sacru, fie - asemeni operei *Otello* - într-un context laic, dar cu o abordare în profunzime. Studiul libretului face popasurile necesare acolo unde vibrația estetică a sacrului cântărește mult în vibrația sufletească a spectatorului și analizează aportul pe care fiecare element al universului sonor îl are în conturarea acesteia. Orchestrația, culorile timbrale, liniile melodice, tonalitățile, leitmotivele, ritmurile, paleta de nuanțe de intensitate, vocalitatea interpreților sunt mijloace de expresie prin care este trezită emoția estetică.

Cel de-al doilea capitol al tezei aduce în discuție libretul de operă. Pentru început, am oferit un scurt parcurs al spectacolului de operă în cheie literară, pentru ca mai apoi să enumerăm personalitățile marcante în evoluția literară a libretului. La începuturile operei, se remarcă întâietatea pe care o are libretul în raport cu muzica și atenția deosebită acordată de către compozitori textului. Cu timpul, partea muzicală se consolidează, evoluția tehnicii vocale se aprofundează, textul devenind mai puțin important în desăvârșirea operei. La sfârșitul epocii romantice, însă, atenția compozitorilor începe să se îndrepte din nou, tot mai mult, spre texte încărcate de semnificație, iar calitatea libretelor crește.

Următorul subcapitol trasează perspectiva literară asupra conceptului de libret, cu accent pe constrângerile muzicale și pe cele literare în cadrul procesului de adaptare. Pentru acest capitol, am folosit cu precădere dicționare specializate și volume de referință. În studierea libretului de operă am descoperit profunzimea temelor abordate de către compozitori, de cele mai multe ori cu un conținut extrem de pretențios și de complex, fie că e vorba de texte adaptate sau de cele originale. În același registru al descoperirilor uimitoare, am putea adăuga și dificultatea de a îmbrăca un astfel de text în haina formelor muzicale; cu alte cuvinte, talentul de a crea literatură în măsura de trei pătrimi și formă de sonată, spre exemplu. O altă piatră de încercare pentru libretiști este cuprinderea, în câteva fraze muzicale, a marilor teme, cum ar fi imensitatea extazului mistic, sau jertfa hristică. În analiza libretului operei *Otello*, pe lângă elementele literare evidente și adaptarea desăvârșită la mediul muzical, am constatat o profundă rețea de simboluri sacre ce străbate întregul text. Acestea dezvăluie referințe biblice pertinente, evidențiind preocupările spirituale superioare ale creatorilor operei cântate: compozitorul – Giuseppe Verdi și libretistul – Arrigo Boito. Perfecțiunea creației ce a ieșit din mâinile lor este

rezultatul unei colaborări unice în istoria spectacolului de operă, ale cărei detalii le-am surprins în parcurgerea corespondenței dintre cei doi în cartea *The Verdi-Boito Correspondence* editată în limba engleză de William Weaver (un volum pe care l-am găsit foarte greu, dificultatea în a-l obține fiind proporțională cu valoarea lui). Scrisorile pe care le-au schimbat între ei Verdi și libretistul său, Arrigo Boito, dezvăluie atât interacțiunea profesională, cât și relația personală dintre cei doi colaboratori, oglindind astfel toate transformările prin care a trecut textul shakespearian pentru a ajunge libret de operă. Mai mult, corespondența Verdi-Boito subliniază importanța unui element până acum considerat în plan secund în procesul de creație a unui spectacol de opera, respectiv libretul– și certifică valoarea literară a acestuia. Cunoașterea lumii în care compozitorul și libretistul au conceput libretul și muzica operei *Otello* este esențială pentru înțelegerea și pentru trăirea deplină a experienței artistice.

Un factor esențial discutat în acest al doilea capitol al tezei este vocea umană, forța expresivă a muzicii lirice. Literatura nu este doar citită, ea este și ascultată, poate acum mai mult decât oricând. Prin intermediul glasului omenesc, textul literar ajunge la public. Dincolo de simpla redare a cuvintelor, vocea cântată le învâluie într-un ansamblu de trăsături unice, le însoțește cu vocalitatea specifică și le încarcă cu forța ei expresivă. În contextul studiului de față, vocea s-a dovedit un mijloc prin intermediul căruia este evidențiat sacrul, în special datorită faptului că vocea este purtătoarea directă a emoției sufletului și în același timp, a emoției estetice. Vocea umană, după cum am observat în analizele prezentate în teză, conține și poate să redea cu prisosință misterul sacru, ea fiind încărcată de valențe expresive infinite.

Ultimul și cel mai vast capitol, intitulat „Evoluții literare și muzicale ale sacrului în opera *Otello*”, reprezintă partea practică a acestui demers de evidențiere a valențelor estetice ale sacrului în creația muzicală lirică. Un prim pas care a deschis calea spre analiză a fost munca de revizuire, cu ajutorul unor vorbitori nativi, a libretului din originalul în limba italiană și tradus în limba română la Opera Națională din Cluj-Napoca. Următorul pas, care a fost definitiv în argumentarea tezei, a fost analiza, din perspectivă literară și teologică, a pasajelor din libret care sunt încărcate de semnificații religioase, descoperind, cu această ocazie, firul roșu sacru al celor doi poli și parcursul zbuciumat al omului-Otello. În tot acest demers, am apelat permanent la piesa de teatru și la acompaniamentul orchestral. În studierea unui libret adaptat după o creație literară – cum este libretul operei *Otello* – examinarea în profunzime a textului este extrem de

complexă și implică studierea lucrării originale pentru a obține o perspectivă mai amplă asupra personajelor, a apartenenței lor, a contextului social și cultural. Prin urmare, *Othello* de Shakespeare ne-a fost alături atât în varianta originală, cât și în traducerea lui Ion Vinea. Pentru a diferenția mai ușor cele două lucrări cu același titlu, pe parcursul tezei am folosit titlul *Othello* pentru piesa de teatru și *Otello* pentru libret, așa cum apar în original. Pentru subtextul muzical, am folosit atât partitura orchestrală, cât și reducția pentru voce și pian editată de Ricordi. Pentru referințele biblice am consultat diferite ediții ale Sfintei Scripturi, în mod special *Biblia sau Sfânta Scriptură* editată de Societatea Biblică Interconfesională din România. Analiza în profunzime a libretului operei Otello și a subtextului muzical care îl completează au dezvăluit sensuri noi de interpretare, care nu sunt evidente la o primă vizionare a spectacolului de operă sau la o simplă lectură a textului de origine. Cu toate acestea, ele sunt intuite chiar și de către un public nepregătit în acest sens, și resimțite de către interpreții care, ulterior, depun o muncă complexă și asiduă de documentare și descifrare a semnificațiilor profunde. Prin ilustrarea textuală și muzicală a celor doi poli ai sacralității, opera verdiană reliefează prezența influenței divine a îngerului și a celei malefice a diavolului în parcursul omului pe pământ. Pentru a argumenta, am extras și analizat referințele biblice din piesa de teatru și transpunerea acestora în creația muzicală. Dualitatea bine-rău se remarcă pe parcursul întregii opere, de la furtuna ce deschide primul act și până la acordurile ce se aud la final.

Desdemona, la o atentă parcurgere a rolului atât din punct de vedere muzical cât și din cel al libretului, pune în lumină întruchiparea jertfei absolute, similare cutremurătoarelor momente din operele de artă sacră legate de sacrificiul mielului, respectiv mântuirea prin jertfă. La polul opus, Iago prezintă „teologia iadului”, cu tot ce înseamnă impactul înrâuririi celui rău asupra omului. Otello se află sub influența constantă a celor doi, iar transformările prin care trece acesta, evidente în text și surprinzător de puternice în limbajul muzical, sunt absolut uluitoare. Otello ne oferă o lecție despre sacralitatea vieții și despre cum aceasta poate fi pierdută atunci când orgoliul și mândria ne îndepărtează de la calea luminoasă. În calitate de ființe umane aflate pe drumul vieții, ne oglindim mereu în cei de lângă noi, în persoanele cu care interacționăm. Această realitate este ilustrată în operă în relația cu îngerul și cu demonul, ea fiind reflectată în permanență și de universul sonor desăvârșit al muzicii create de Verdi. Impactul pe care îl are vizionarea dramei lui Otello pe scena de operă se datorează conștientizării relațiilor pe care le clădim și a consecinței alegerilor pe care le facem în viața noastră. Prin răspunsul pe care îl

primim în mod constant, în urma acțiunilor și a gândurilor noastre, avem posibilitatea de a ne îndrepta, pentru a atinge în cele din urmă idealul. În acel moment, vom ști că sufletul nostru ajunge la puritatea din care a fost creat. Latura spirituală a omului face ca sufletul său să vibreze la scenele cu conținut sacru, moment în care emoția estetică devine certă.

În urma înregistrărilor audiate ale operei *Otello* și a vizionării spectacolului pus în scenă în diferite colțuri ale lumii, am constatat, cu surprindere, modul în care imaginile sacre răzbat de fiecare dată, nu doar în muzică și text, ci și în indicațiile regizorale sau în conduita interpreților. Prin muzică, sacrului i se creează un cadru prin intermediul căruia ajunge mai ușor să fie perceput, grație expresivității și calității emoționale specifice limbajului sonor. Titlul ales – *Expresii ale sacrului în libretul operei Otello de Giuseppe Verdi* – reprezintă chintesența celor mai sus amintite, iar libretul operei *Otello* de Giuseppe Verdi este reprezentativ pentru subiectul cercetării. Valențele sacrului în creațiile de operă laice și impactul pe care acesta îl are asupra publicului îi conferă valoare estetică.